

مقایسه و تحلیل سبک‌شناسی دو سطح فکری و ادبی در تحمیدیه‌های حدیقه سنایی و منطق‌الطیر عطار

چکیده

حدیقه سنایی اثری پیشرو در منظومه‌سرایی ادب فارسی است و به دنبال آن منطق‌الطیر نقش مکمل را برعهده دارد. با این وجود، از جهاتی با حدیقه متفاوت است و سبک شخصی خود را داراست. این پژوهش به دنبال مطالعه و بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های فکری و ادبی دو تحمیدیه مهم ادب عرفانی (حدیقه و منطق‌الطیر) به منظور درک دقیق‌تر آرا و اندیشه‌های دو نگارنده آن‌هاست. همچنین کشف عناصر زیبایی‌شناسی ادبی و هنری آن‌ها در نحوه پردازش اندیشه‌های عرفانی در تحمیدیه‌هایشان مدنظر است. در تحقیق پیش رو دو سطح فکری و ادبی دو تحمیدیه براساس دیدگاه ساخت‌گرایان مورد بررسی قرار می‌گیرد. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد، منش عرفانی سنایی خردمدارانه‌تر و محتاطانه‌تر از عطار است و عناصر ادب تعلیمی در حدیقه او غالب‌تر است. در مقابل، منش عرفانی عطار، شورانگیزتر و بیقرارانه‌تر است و عناصر هیجانات عاشقانه به همین دلیل در شعر او بیشتر دیده می‌شود. در حدیقه، خرد اجتماعی بازتر است و در منطق‌الطیر، عشق و فردیت تظاهری بیشتر دارد. تفاوت‌های موجود به دلیل اندیشه مسلط توحید عرفانی بر آن‌ها، به وحدت عقیده‌شان آسیب نمی‌زند.

اهداف پژوهش:

۱. شناخت سطح فکری و ادبی تحمیدیه‌های دو اثر بزرگ عرفانی.
۲. شناخت دلایل تفاوت‌های موجود فکری و ادبی دو تحمیدیه حدیقه و منطق‌الطیر.

سوالات پژوهش:

۱. خردورزی سنایی در تحمیدیه، مرهون چیست؟
۲. عطار در مقابل الگوی خردورزی اجتماعی سنایی، چه الگویی را ارائه می‌کند؟

کلیدواژه‌ها: تحمیدیه، سبک‌شناسی، حدیقه، منطق‌الطیر.

مقدمه

تحمیدیه‌های متون ادب فارسی باتوجه به ذوق، فکر و دانش ادیبان، متفاوت خلق شده‌اند. این تفاوت‌ها در میان تحمیدیه‌های عرفانی نیز دیده می‌شود و نوعی سبک فردی آنان را به وجود می‌آورد. همچنان که رنه ولک معتقد است «هر اثر ادبی نیز، مثل هر انسانی، خصلت‌های فردی خود را دارد. اما با سایر آثار هنری نیز در خواصی مشترک است» (رنه ولک و اوستن وارن، ۱۳۸۲: ۸). تحمیدیه حدیقه سنایی و منطق‌الطیر عطار دو نمونه از این‌گونه هستند. به همین دلیل این دو تحمیدیه موضوع کار تحقیق قرار گرفته است. در آغاز به تعریفی لغوی و اصطلاحی از واژه تحمیدیه می‌پردازیم. «تحمید در لغت، ستایش و گفتن الحمدلله است و در اصطلاح ادبی، سخنی زیبا به شعر یا نثر است در ستایش خدا» (بساک، ۱۳۹۹: ۳). اگر به فهرست منظومی که سنایی از خود برجای گذاشته، بنگریم درمی‌یابیم که او کل باب اول حدیقه را با عنوان «فی التّوحد و التّمجید» تحمیدیه خوانده است. این تحمیدیه (۲۰۱۷) بیتی در نوع خود بی‌نظیر است. در مقابل آن تحمیدیه منطق‌الطیر قرار دارد که (۲۶۲) بیت است؛ یعنی یک هشتم تحمیدیه حدیقه. این موضوع نشانه توجه خاصی است که سنایی به مسئله توحید داشته است. تحمیدیه منطق‌الطیر اثری نسبتاً متفاوت‌تر از سنایی است. این تفاوت هم مرهون عناصر فکری و هم عناصر ادبی آن است. به همین روی کوشش شده است تا برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های سبک‌شناسی در این دو تحمیدیه مورد بررسی قرار گیرد. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیل ساختاری و محتوایی به انجام رسیده است. در ضرورت پرداختن به این تحقیق باید گفت، که تاکنون تحقیقی مجزا و البته مقایسه‌ای بر روی این تحمیدیه‌ها انجام نگرفته است، بنابراین لازم می‌آید تا با مطالعه و تحقیقی جداگانه الگویی سبک‌شناسانه براساس دیدگاه ساخت‌گرایان درباره آن‌ها ارائه گردد.

با بررسی‌های به عمل آمده معلوم شد که تحقیق ویژه‌ای بر روی تحمیدیه حدیقه یا هیچ‌یک از تحمیدیه‌های دیگر آثار سنایی و عطار به عمل نیامده است. البته مقاله‌ای با نام «ویژگی‌های سبک حدیقه سنایی»، به قلم طغیانی اسفرجانی (۱۳۷۶) به نگارش درآمده است که در آن، ویژگی‌های سبک فکری، ادبی و زبانی حدیقه را به‌طور کلی مورد بررسی قرار داده است. مقاله بعدی از حسن‌نژاد و ابراهیمی (۱۳۹۵) است که با عنوان «بررسی و تحلیل سبک‌شناسی عناصر موسیقایی در حدیقه سنایی» نگاشته شده و همچنان که از نامش پیداست تنها ابعاد موسیقایی حدیقه را تحلیل کرده است. درخصوص بررسی سبک‌شناسانه بر روی تحمیدیه‌ها مقاله‌ای وجود دارد به نام «سبک‌شناسی دیباچه‌ها و تحمیدیه‌های متون نثر سبک عراقی». این مقاله توسط حسن بساک به نگارش درآمده است و او کوشیده تا ویژگی‌های سبکی برترین تحمیدیه‌های نثر متون سبک عراقی را بررسی نماید. اهتمام بساک بیشتر بر تحلیل محتوایی این تحمیدیه‌ها متمرکز است و به مباحث زبانی و ادبی در حد ذکر کلیات بسنده کرده است. بساک (۱۳۹۹) یکی از مقالاتی که به بررسی سبک‌شناسانه از آثار سنایی پرداخته است، در مقاله‌ای است با عنوان «تحلیل ساختار و سبک مکاتیب سنایی» نویسنده ضمن تحلیل محتوایی نامه‌های سنایی، ویژگی‌های سبکی مکاتیب سنایی را به دقت مورد تحلیل و بررسی قرار داده است. بهنام‌فر (۱۳۸۸). اهمیت این مقاله و ارتباط آن با مقاله حاضر در آن است که وجوه مشابهت بسیاری در پدیده‌های سبک‌شناسانه مکاتیب سنایی و حدیقه او قابل مشاهده است. در باب بررسی ویژگی‌های سبکی منطق‌الطیر مقالات چندی به نگارش درآمده است؛ از جمله آن‌ها، مقاله‌ای است با عنوان «بازتاب سبک‌شناسی اعلام منطق‌الطیر عطار و طبقه‌بندی آن‌ها» اردشیرزاده و نیری (۱۳۹۸). در این مقاله، سعی شده است تا به‌گونه مقایسه‌ای دو سطح فکری و ادبی دو تحمیدیه مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد که تا به حال این تحقیق بر روی این آثار انجام نشده است.

نتیجه‌گیری

دو سطح عمده فکری و ادبی دو تمهیدیه از دو شاهکار ادب عرفانی فارسی، از دید مکتب سبک‌شناسی ساخت‌گرایان مورد بررسی قرار گرفت. در این بررسی مجموعاً از تمهیدیه‌های دو اثر حدیقه و منطق‌الطیر، (۲۲۷۹) بیت مورد تحقیق و تحلیل واقع شد. شواهد سبک‌شناسانه نشان می‌دهند، سنایی با تلفیق اندیشه‌های عرفانی، فلسفی و کلامی در موضوع معرفت‌شناسی توحیدی، درصدد نزدیک کردن آراء اندیشمندان این سه حوزه به یکدیگر بر محور موضوع واحد مورد بحث‌شان، یعنی توحید بوده است. سنایی با استفاده فراوان از آموزه‌های عقلانی و استعمال بسیار این واژه در امر استدلال‌های منطقی نشان داده است که به دنبال ارائه روشی استدلالی‌تر، در آموزه‌های کتاب تعلیمی خود است. عطار، در مقابل عارف آرام و خرد ورز غزنه، عارفی شگفت‌زده است. او هیجانات روحی خود را از تماشای هستی به کمک آرایه‌های تلمیح و تضاد به نمایش می‌گذرد. و با عرضه شگفتی‌های آفرینش، اثر خود را به مرز یک منظومه عاشقانه عرفانی نزدیک کرده است. در جهان‌بینی عرفانی عطار، سالک هر لحظه در موقعیتی خطرناک قرار دارد. از شبکه کلماتی که او در این ارتباط فراهم کرده است، میدان جنگی سخت تداعی می‌شود. سنایی نگاهی تأویل‌گرایانه به آیات و معجزات قرآن دارد. در مقابل عطار واقع‌نگر ولی عمیق است. از بسامد بالای شاخصه‌های صیغه اول شخص فعل امر و ضمائر دوم شخص مخاطب، می‌توان دریافت که سنایی رویکرد تعلیمی به اثر خود داشته و اجتماعی‌تر است. در مقابل، کثرت استفاده از شاخص‌های فعل و ضمائر اول شخص، گواه حضور پررنگ فردیت در منطق‌الطیر است.

منابع و مآخذ:

- اردشیرزاده، امیر محمد و نیری، محمدیوسف. (۱۳۹۸). «بازتاب سبک‌شناسی اعلام منطق‌الطیر عطار و طبقه‌بندی آن‌ها». فصل‌نامه تخصصی بهار ادب، شماره چهارم، پیاپی ۴۶، ۲۰۵-۲۲۴.
- اسپهرم، داود و چمنی نمینی، زهرا. (۱۳۹۳). «مقایسه محتوایی مرصادالعباد نجم‌الدین رازی و حدیقه‌الحقیقه سنایی غزنوی». کهن‌نامه ادب پارسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، شماره چهارم، ۲۵-۱.
- امیر عبیدی‌نیا، محمد و دلانی میلان، علی. (۱۳۸۸). «بررسی تقابل‌های دوگانه در ساختار حدیقه سنایی». فصل‌نامه علمی-پژوهشی (پژوهش زبان و ادبیات فارسی)، شماره سیزدهم، ۴۲-۲۵.
- ایزوتسو، توشیهیکو. (۱۳۸۳). آفرینش، وجود و زمان. مترجم: مهدی سررشته‌داری، تهران: انتشارات مهراندیش.
- بساک، حسن. (۱۳۹۹). «سبک‌شناسی دیباچه‌ها و تمهیدیه‌های متون نثر سبک عراقی». ماهنامه تخصص سبک‌شناسی. نظم و نثر فارسی (بهار ادب) علمی، شماره دوم، ۴۸.
- بهنام‌فر، محمد. (۱۳۸۸). «تحلیل ساختار و سبک مکاتیب سنایی». دو فصل‌نامه علمی-پژوهشی ادبیات عرفانی دانشگاه الزهراء(س)، شماره ۱، ۳۱-۱.
- حسن‌نژاد، شیخ محمد آزاده و ابراهیمی، مختار. (۲۰۱۶). «بررسی و تحلیل سبک‌شناسی عناصر موسیقایی در حدیقه سنایی». ارائه شده در international conference on literature and linguistics
- زکزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۷۰). زیباشناسی سخن پارسی معانی. تهران: نشر مرکز.
- (۱۳۷۱) زیباشناسی سخن پارسی، بدیع. چاپ دوم، تهران: نشر مرکز.
- درّی، زهرا. (۱۳۸۷). شرح دشواری‌هایی از حدیقه‌الحقیقه سنایی. چاپ دوم، تهران: انتشارات زوآر.

- ذوالفقاری، محسن؛ موسوی، زهرا و خسروی، علی. (۱۳۹۷). «بررسی فرمالیستی شعر ارغوان از هوشنگ ابتهجاج در سه حوزه زبان». موسیقی و زیباشناسی، شماره ۳، ۴۸-۱۳.
- سنایی غزنوی، ابوالمجد مجدودبن آدم. (۱۳۶۸). حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه. تصحیح و تحشیه: محمدتقی مدرس رضوی، چاپ سوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۲). درآمدی به سبک‌شناسی نگاه عرفانی. تهران: انتشارات سخن.
- (۱۳۹۶). رستاخیز کلمات، درس گفتارهایی درباره نظریه ادبی صورت‌گرایان روس. چاپ چهارم، تهران: انتشارات سخن.
- (۱۳۷۶). موسیقی شعر. چاپ پنجم، تهران: مؤسسه انتشارات آگاه.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۹). انواع ادبی. چاپ چهارم، تهران: نشر میترا.
- (۱۳۷۸). بیان و معانی. چاپ چهارم، تهران: انتشارات فردوس.
- (۱۳۷۵). فرهنگ تلمیحات. چاپ پنجم، تهران: انتشارات فردوسی.
- (۱۳۷۳). گزیده منطق الطیر (انتخاب و شرح). تهران: نشر قطره.
- (۱۳۸۰). کلیات سبک‌شناسی. چاپ ششم، تهران: انتشارات فردوس.
- (۱۳۷۴). معانی. چاپ سوم، تهران: میترا.
- طغیانی اسفراجانی، اسحاق. (۱۳۷۶). «ویژگی‌های سبک حدیقه سنایی». مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان (علوم انسانی)، جلد هشتم، شماره‌های ۱ و ۲، ۳۸-۳۲.
- عطار نیشابوری، شیخ فریدالدین. (۱۳۷۸). منطق الطیر (مقامات طیور). به اهتمام سیدصادق گوهرین، چاپ پانزدهم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- محل‌الدین الهی قمشه‌ای، حسین. (۱۳۷۳). گزیده منطق الطیر (هفت شهر عشق). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مدرس رضوی، محمدتقی. (بی تا). تعلیقات حدیق الحقیقه. تهران: مؤسسه مطبوعات علمی.
- موسی‌زاده، معصومه؛ محمدزاده، مریم و صادق‌نژاد، رامین. (۱۳۹۸). «گونه‌های طنز تمثیلی در حدیقه سنایی». فصل‌نامه تحقیقات تمثیلی در زبان و ادب فارسی دانشگاه آزاد اسلامی-واحد بوشهر، شماره ۴۱، ۸۸-۱۰۴.
- نورگارد، نینا؛ بوسه، بئاتریکس و مونتورو، روسیو. (۱۳۹۴). فرهنگ سبک‌شناسی. مترجمان: احمد رضایی جمکرانی و مسعود فرهمندفر، تهران: انتشارات مروارید.
- وحیدیان کامیار، تقی. (۱۳۶۷). وزن و قافیه شعر فارسی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ولک، رنه و وارن، آوستن. (۱۳۸۲). نظریه ادبیات. مترجم: ضیاء موحد و پرویز مهاجر، چاپ دوم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۶۹). فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی. تهران: انتشارات سروش.